

SİNAN YAPILARINDA ÇİNİ KULLANIMI

Doç.Dr.Filiz Yenişehirlioğlu

Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı

O naltıncı yüzyılda ve özellikle Mimar Sinan tarafından yapılan veya inşaatı kontrol edilen yapılarda yoğun olarak kullanılan mimari süsleme çini kaplamalardan oluşmaktadır. Günümüze kadar korunabilmiş özgün örneklerini en çok cami ve türbelerde bulduğumuz bu süsleme Başkent İstanbul'da saray ve saray çevresi için inşa edilen yapılarda özellikle kullanılmakta ve çok aranan bir iç dekorasyon malzemesi oluşturmaktaydı. Başkent dışında Edirne ve Manisa da inşa edilen Selatin camilerinde de kullanılan duvar çinileri, Diyarbakır ve çevresi yapılarında olduğu kadar Suriye yapılarında da bölgesel bir geleneğin devamı olarak karşımıza çıkar¹.

Yapıların çini kaplamalarla süslenmesi gelenek olarak Anadolu Selçuklu mimarisinde de yoğun bir biçimde görülmektedir². Sırlı tuğla ve çini mozaik tekniğiyle bezenen cami, medrese ve türbe gibi yapılar yanı sıra özellikle

Kubadabad ve Keykubadiye gibi saraylarda, levhalar biçiminde çini kaplamalar duvarları bezemektedir.

XIV. ve XV. yüzyıllarda, Beylikler döneminde ise, belki de ekonomik ve politik istikrarsızlıklar nedeniyle yapılarda çini süsleme geleneğinin önemini yitirdiğini görüyoruz. Birgi Ulu Camii mihrabı, çini mozaik tekniğindeki süslemesiyle Beylikler dönemi içinde Eşrefoğlu Ulu Cami mihrabıyla beraber ender örneklerden birini oluşturmaktadır. Öte yandan sırlı tuğla minarelerde yer yer kullanılmaya devam etmiştir.

XV. yüzyıl başında Osmanlı Beyliği Dönemi yapılarından Yeşil Cami ve türbesinin (1420-24)³ tüm yapı kapsamında çinilerle süslenmesi tekrar geleneğin canlanmasına neden olmuş, Edirne Muradiye Camii (1425)⁴ gibi yapılarla da çininin geniş alanları süsleme özelli-

¹ Daha fazla bilgi için bkz.J.Raby, "Diyarbakır, a rival to Iznik", "Istanbulier Mitteilungen", 1977-78, I, II, s.429-459. F.Yenişehirlioğlu "Les revêtements de céramiques dans les edifices ottomans de Diyarbakır au XVI e siècle", "Ars Turcica. Akten des VI. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst", Münch. 1987 s. 368-393.

² M.Meinecke, "Fayencedekoration (en) seldschukischer Sakralbauten in Kleinasien", 2 vol.Tübingen, 1976

³ Y.Demiriz, "Osmanlı Süsleme Mimarisinde İlk Devir", İstanbul 1979 s.331-411.

⁴ "y.a.g.e." s.

ği devam etmiştir. Ancak XV. yy. ortalarından sonra özellikle Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde çini süsleme, yapıların çok kısıtlı alanlarında kullanılan bir bezeme türüne dönüşmüştür.

XVI. yy.ilk çeyreğinden sonra artan yapı faaliyetleriyle beraber XV. yy.sonundan beri gelişmekte olan günlük kullanım eşyası yapısında çini üretimin artması ve teknik düzeyin yükselmesi bir birine koşul olarak gelişmiş ve sonuç olarak yapılarda çini kaplama kullanımı dönemin özgün bir modası haline gelmiştir.

Mimar Sinan tarafından inşa edilen yapılarda karşılaştığımız çini süsleme programı, mimari eylemin yanı sıra, belirli bir estetik kaygunun sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Mimarın ana hatlarına sıkı sıkıya bağlı kalınarak geliştirilen bu mimari süsleme programı, Mimar Sinan'ın yapılarında araştırdığı mekân sorunu ve onun çözümlenmeleriyle birleşerek, Klâsik Dönem Osmanlı Mimarisi'nin özgün üslup özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Mimariyle çini programı arasında ulaşılan bu sentez, Mimar Sinan'ın tasarımlarından kaynaklanmış, yüzyıllar boyunca sadece yüzyesnel bir bezeme elemanı olarak kabul edilen çiniler, yapılarda adeta organik bir işlev yüklenerek yapıların plan ve strüktür özelliklerini belirginleştiren, vurgulayan ve onlara farklı bir boyut kazandıran elemanlar olarak kullanılmışlardır.

Mimar Sinan yapılarında çini süslemenin kullanımıyla ilgili araştırma ve gözlemlerimizi, özellikle mimari ile süsleme programı arasında gelişen ilişkiler ve organizasyon prensipleri daha önceleri, 1979⁵, 1981⁶ ve 1985⁷ yıllarında çıkan makale ve kitaplarda

yayınlanmıştır. Şehzade Mehmet Türbesi (1547), Rüstem Paşa Câmii (1561), Sokollu Mehmet Paşa Câmii (1571) ve Selimiye Câmii (1570-75) leri bu yönden ayrıntılı olarak incelenmişlerdir.

Mimar Sinan Hassa Mimarbaşı olmadan önce inşa edilen XVI.yy. yapılarından Bursa Şehzade Mahmud Türbesi'nde (1506) tek renkli çini karolar yapıyı içten pencere üstlerine kadar örtmekte, kenar bordürlerinde ise mavi-beyaz çiniler kullanılmaktadır. Benzer bir düzenleme Gebze Çoban Mustafa Paşa Türbesi'nde (1528) de karşımıza çıkar. İstanbul Yavuz Sultan Selim Câmii ve Türbesi (1522), Şehzadeler Türbesi (1522), Bozöyük Kasım Paşa Hamamı ve Câmii'nde (1526) ise Yavuz Selim'in Tebriz'den getirttiği ustaların varlığıyla çok renkli sır tekniği yeniden canlanmış, ancak bu yapılarda çini kaplamalar sadece pencere alınlıklarını örten bir süsleme olarak kullanılmıştır. Manisa Valide Sultan (1522) Camisi mihrap duvarı pencere alınlıklarında mavi-beyaz Hatâyi üslûpta yapılmış panolar da aynı kullanım biçimini yansıtır. Yani çini süsleme yapıların sadece kısıtlı alanlarında kullanılmış ve tüm bir duvar veya tüm bir yapı boyutunda ele alınmamıştır.

Mimar Sinan Hassa Mimarbaşı olduktan sonra çini duvar kaplamaların kullanıldığı, günümüze insitu olarak gelebilen ve Tezkirelerde Sinan Yapısı olarak belirtilen örnekler şunlardır: İstanbul, Haseki Hürrem Sultan Medresesi (1539), Çinili Hamam (1534-1546), Şehzâde Mehmet Türbesi (1547), Hadım İbrahim Paşa Câmii (1551), Süleymaniye Câmii (1552) Şam Sultan Süleyman Câmii (1554-55), İstanbul Kara Ahmet Paşa Câmii (1558), Hürrem Sultan

5 F.Yenişehirlioğlu, "Şehzade Mehmet Türbesi Çinileri Üzerine Gözlemler", "Bedrettin Cömert'e Armağan", Ankara, 1980, s.449-456.

6 F.Yenişehirlioğlu, "XVI.yy. Osmanlı Yapılarında Görülen Mimari Süsleme Programlarında Mimar Sinan'ın Katkısı Var mıdır?", "Mimarlık", 82/5-6, s.29-36.

7 F.Yenişehirlioğlu, "Les grands lignes de l'évolution du programme décoratif en ceramique des monuments Ottomans au cours du XVI éme siècle", Atatürk Kültür Merkezi, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi sayı 5, Ankara, 1985.

Türbesi (1558), Rüstem Paşa Câmii ve Türbesi (1561), Erzurum Lala Mustafa Paşa Câmii (1562), Diyarbakır Behram Paşa Câmii (1564-72) Kânûnî Türbesi (1566), Piyale Paşa Câmii (1573), Edirne Selimiye Câmii (1570-75), İstanbul II.Selim Türbesi (1577), Topkapı Sarayı, II.Selim Hamamı, III.Murad Köşkü, Kılıç Ali Paşa Câmii (1580), Zal Mahmut Paşa Câmii (1581), Atik Valide Câmii (1583), Manisa Muradiye Câmii (1585), İstanbul Mehmet Ağa Câmii (1585), Mesih Paşa Câmii (1585), Ramazan Efendi Mescidi (1586), Diyarbakır Melek Ahmet Paşa Câmii (1587-91)⁸.

Bu yapılar arasında Haseki Hürrem Sultan Medresesi, Şehzâde Mehmet Türbesi ve Kara Ahmet Paşa Câmii'nde çok renkli sır tekniğinde çiniler kullanılmıştır. Çinili Hamam ve Hadım İbrahim Paşa Câmilerinde ise mavi-be-yaz örneklerden sayabileceğimiz az sayıda çini levha kullanılırken, Süleymaniye Câmii mihrap duvarı ile beraber yapılarda çok renkli sıraltı tekniğinde üretilmiş çiniler kullanılmağa başlar ve bu tarihten sonra tek geçerli teknik olarak uygulaması yapılır. Süleymaniye Câmii mihrap duvarı düzenlemesiyle, çok renkli sıraltı tekniğinde üretilmiş çinilerin Osmanlı mimarisinde ilk kez bir duvar boyutunda kullanıldığı görülmektedir. Süleymaniye'den önce Şehzâde Türbesi dışında, Mimar Sinan tarafından inşa edilen diğer yapılarda da henüz geniş kapsamlı bir çini kullanımı karşımıza çıkmaz. XVI.yy. başında bağımsız ve dağınık bir biçimde ve geleneksel bir anlayış içerisinde yapılan çok renkli sır tekniğindeki üretim, ilk kez Mimar Sinan tarafından Şehzâde Türbesi'nde planlı, programlı ve sistematik bir üretim haline dönüşmüştür. Büyük bir olasılıkla, çok renkli sır tekniğinde tüm duvarların kaplanması, belki de zaman renklerin koyuluğu nedeniyle, genellikle yapılarında açık, okunabilir, aydınlık ve ferah bir atmosfer elde etmeğe çalışan Mimar Sinan'ın estetik zevkine uygun düşmemiş, böylece zaten günlük kullanım eşyası üretiminde kullanılan beyaz zeminli çok renkli sıraltı tekniğinde du-

var çinisi imal edilmesine Mimar Sinan öncü olmuştur.

Ayrıca, Mimar Sinan'ın genel uygulamalarına baktığımızda, yeni bir tasarım geçmeden önce, geleneksel öğeleri olduğu gibi kullandığını görmekteyiz. Merkezi mekânı kare taşıyıcı sistem üzerine gelişen Şehzâde Câmii'ni inşa etmeden önce, Üsküdar İskele Câmii'nde nasıl Eski Fatih Câmii plan şemasını bir dereceye kadar tekrarlıyorsa veya altıgen şemayı kullanırken ilk örneği olan Beşiktaş Sinan Paşa Câmii'nde Edirne Üç Şerefeli'nin planını uyguluyorsa, Süleymaniye Câmii'nde de yeni bir teknikte üretilen bir dekorasyon malzemesinin yapı boyutundaki tasarımına geçmeden önce, o tarihlerde özellikle duvar çinilerinde karşılaştığımız ve XV.yy.dan beri gelenekselleşmiş çok renkli sır tekniğindeki imalatı Şehzâde Mehmet Türbesi'nde kullanmayı yeğlemiştir.

Mimar Sinan yapılarında duvar çinileri genel olarak yapılarda duvar, payanda ayağı ve paye gibi taşıyıcı elemanlar üzerinde kullanılmıştır, örtü elemanlarının hiç birinde ise karşımıza çıkmaz.

Camilerde çini süslemenin en çok kullanıldığı yer mihrap duvarı ve mihraplar olmuştur. Yukarıdaki listede adı geçen tüm camilerin mihrap duvarı çini kaplamadır. Rüstem Paşa Camii veya Ramazan Efendi Mescidi'nde olduğu gibi ender olarak diğer duvarlar da çiniyle kaplanmıştır. Genelde ise yan duvarların pencere alınlıkları ile son cemaat yeri pencere alınlıkları, mihrap duvarı dışında çininin en çok kullanıldığı alanlardır. Mahfil kemer köşelikle-ri sadece Rüstem Paşa ve Selimiye camilerinde çiniyle kaplanmıştır. Hünkâr mahfili ise yalnız Selimiye Câmii'nde özgün bir çini programı gösterir. Diğer camilerin hünkâr mahfilinde çini süsleme yoktur. Yalnız Ayasofya Camii'ne XVI.yy.da eklenen hünkâr mahfilinin duvarlarında da çini panolar kullanılmıştır. Camilerde

çini panoların kullanıldığı en yüksek yer ise pendentifler olmuştur. Merkezi mekânı altıgen veya sekizgen taşıyıcı sisteme oturan plan şemalarındaki camilerde, Rüstem Paşa ve Sokollu Mehmet Paşa gibi, bu kullanım görülmektedir.

Mihraplarda mihrabın değişik yapısal bölümleri, yani mihrap alınlığı, mihrap nişi, kavsarası, kemer köşelikleri ve kemeri taşıyan sütünceler çiniyle kaplanmış olabilir. Mihrap alınlığı çiniyle kaplı tek örnek Hadım İbrahim Paşa Camii'dir. Mihrap nişinin (kavsara ve alt bölüm) tümüyle kaplı olduğu iki örnek vardır, biri İstanbul'daki Piyale Paşa Camii mihrabı, diğeri de Diyarbakır Melek Ahmet Paşa Camii'dir. Mihrap nişinin sadece alt bölümünün çiniyle süslendiği örnekler ise Rüstem Paşa Camii mihrap ve son cemaat yeri nişleridir. Mihrap sütüncelerinin çiniyle kaplandığı, hatta çiniden yapıldığı iki örnek ise Piyale Paşa ve Melek Ahmet Paşa mihraplarıdır. Genelde mihrap duvarı çini kaplamayla her örnekte süslenirken, mihrap çoğunlukla mermerden yapılmaktadır.

Minarelerde ise Süleymaniye Camii minaresi dışında çini süslemeye rastlanmaz.

Camilerdeki çini kullanımı bir Başkent üslubunun oluşmasına neden olmuştu. Adana Ulu Câmii⁹ mihrap duvarı ve mihrabı başkent düzenlemesinin yansıdığı bir XVI.yy yapıdır. Ayrıca Mimar Sinan tarafından belirlenen prensipler, Mimar Sinan'ın ölümünden sonra diğer XVI. yy. sonu yapılarından olan Kadıasker İvaz Efendi Camii ve Takyeci Mescidi'nde de kullanılmıştır.

Türbelerde ise yapıların tüm duvarları içten pencere üstlerine kadar çinilerle kaplanmış, ayrıca giriş kapısının iki yanı da çini panolar için ayrılmıştır. Türbe programlarında karşılaştığımız kurallar Mimar Sinan'dan son-

ra inşa edilen III.Murad ve IV. Mehmed türbelerinde de devam etmiştir.

Mimar Sinan tarafından inşa edilen medrese ve hamamlarda tasarlanmış bir çini kullanımıyla karşılaşmayız. Haseki Hürrem Sultan Medresesi panoları, daha önce de değindiğimiz gibi çok kısıtlı bir biçimde kullanılmış, Çinili Hamam ise¹⁰, tıpkı Rüstem Paşa'nın Bursa'da onarttığı Yeni Kaplıca'da olduğu gibi sıcaklığın bazı duvar kısımları oldukça düzensiz bir biçimde altıgen çini panolarla kaplanmıştır. Mimar Sinan'ın yaptığı hamamlar içerisinde belki de çini süsleme programını düzenlediği tek hamam Topkapı Sarayı'ndaki II.-Selim Hamamı olmuştur. Ancak, bu hamam için üretilen çiniler şu anda Altınyol'da bulunmaktadır. *Insitu* olarak bulunmadıkları için bu konuya yorum getirmek oldukça güçtür.

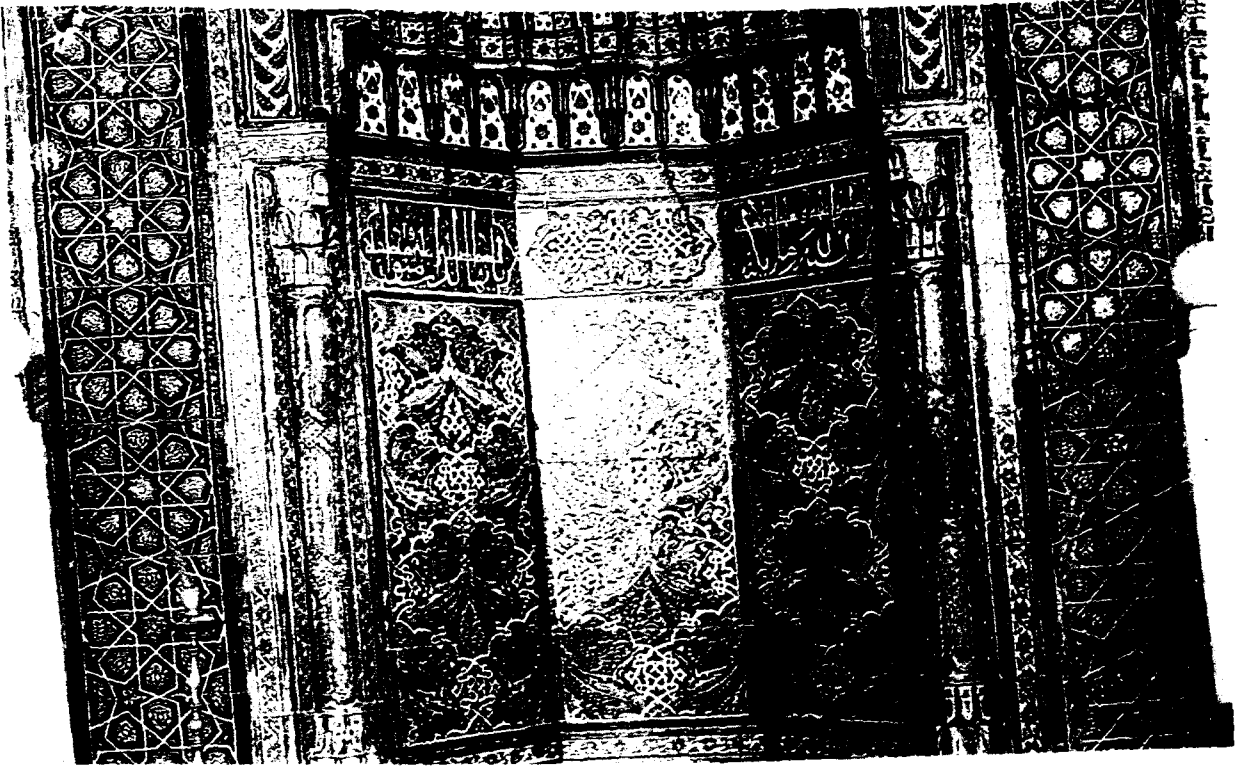
Mimar Sinan tarafından yapılan sivil mimari örneklerimiz çok azdır. Topkapı Sarayı'ndaki III.Murad Köşkü tek özgün kalmış örnektir diyebiliriz. Ancak, bu odanın kubik kare alt yapı kısmı ve düzeni XVI.yy.dan, üst kısım çinileri ise XVII.yy.dandır. Ayrıca giriş holündeki çinilerde çok değişmiş ve karışık bir şekilde günümüze kadar gelebilmiştir.

III.Murad odasında tüm duvarlar, büyük ocak ve davlumbazı, dolap nişlerinin içi, duvara gömülü olarak yapılan selsebil ve kemeri çinilerle kaplıdır.

Mimar Sinan yapılarında kullanılan çini panoların kompozisyon şemaları her yapı için ayrı ayrı çizilmiş ve çiniler buna göre üretilmiştir. Bir yapıda gördüğümüz bir kompozisyon şemasının aynısını başka bir yapıda bulmayız. Seri üretim sonucu elde edilen parçaların kullanımı kesinlikle görülmez. Her yapının kendine özgü bir süsleme programı vardır. Çini panolar adeta duvarlara asılmış birer tablo niteliğindedir. Hatta Rüstem Paşa Türbesi'nde

9 W.Denn, "Ceramic Revetments of the Mosque of Ramazanoğlu in Adana", "L'art turc", Aix-en-Provence, 1975, s.57-65.

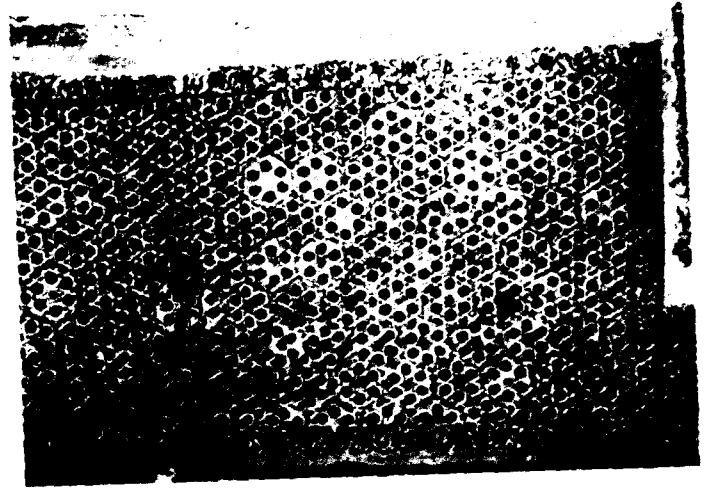
10 Ş.Yetkin, İstanbul'da Çinili Hamam'ın Çinileri", "Kültür ve Sanat", Ankara, 1989, s.26-32.

2. Edirne-Muradiye Camii

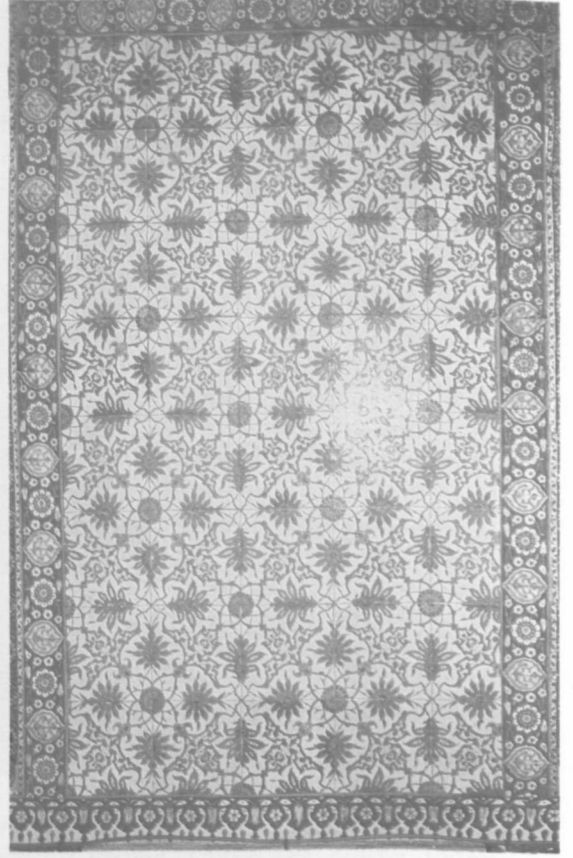

1. Bursa-Yeşil Camii

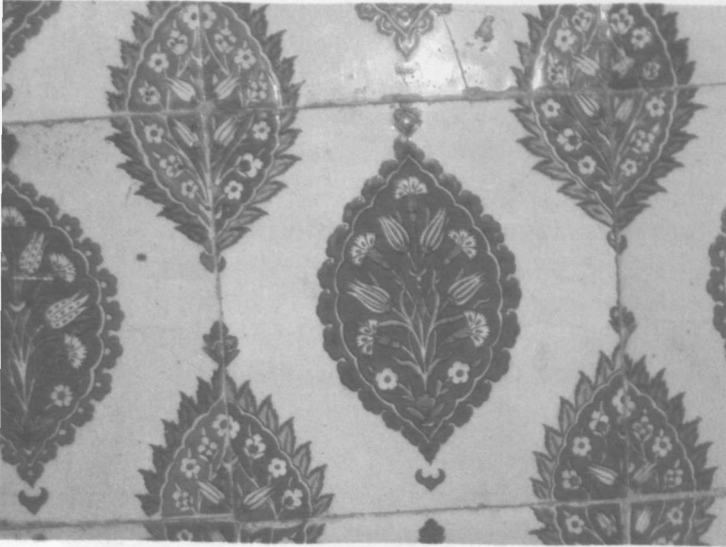

3. Diyarbakır-Safa Camii

4. İstanbul-Rüstem Paşa
Camii

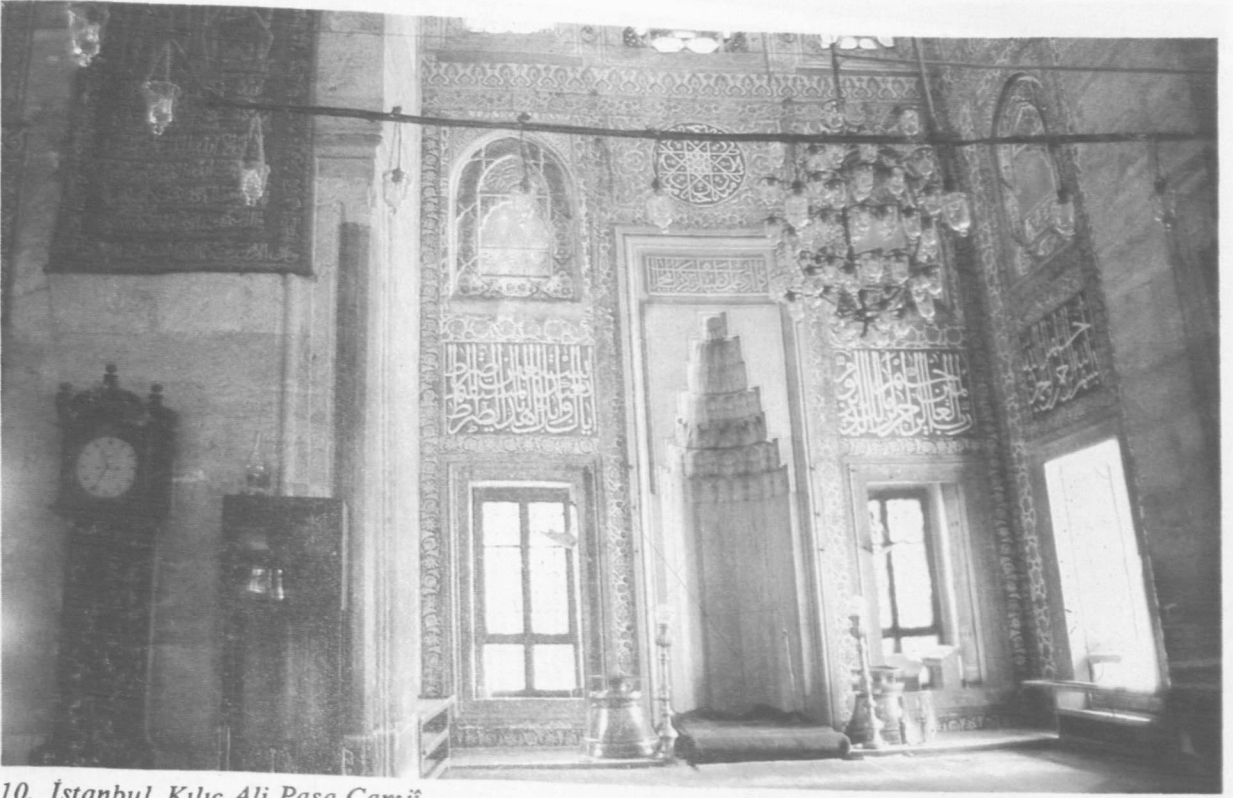
5. Edirne-Selimiye
Camii

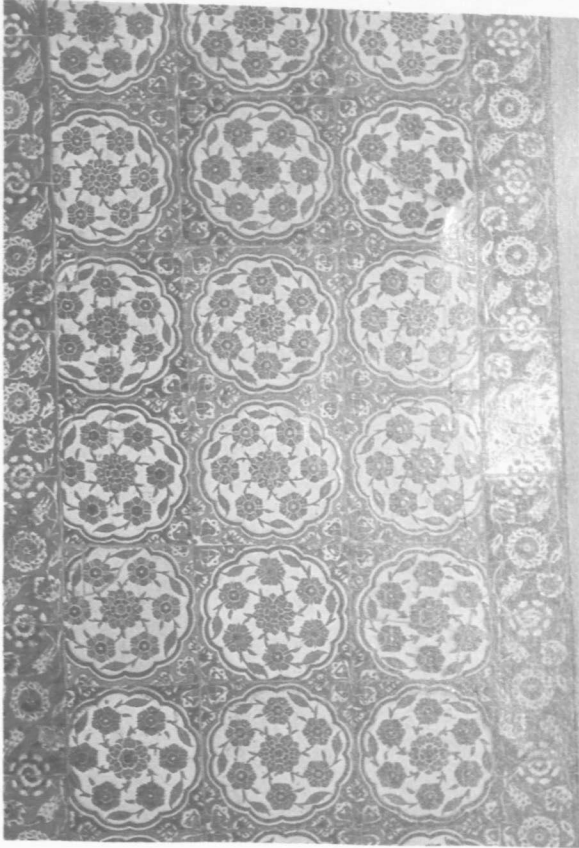
7. İstanbul-II. Selim
Türbesi

6. Edirne-Selimiye
Camii

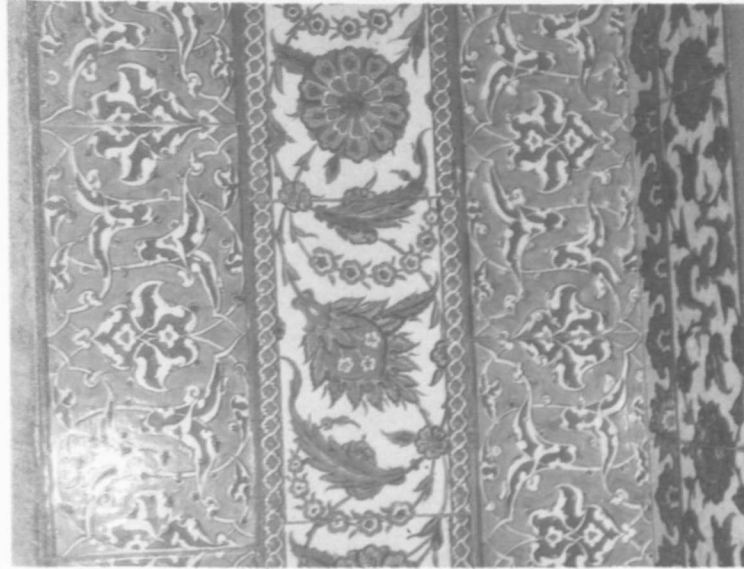

10. İstanbul Kılıç Ali Paşa Camii

9. İstanbul Mesih Paşa Camii

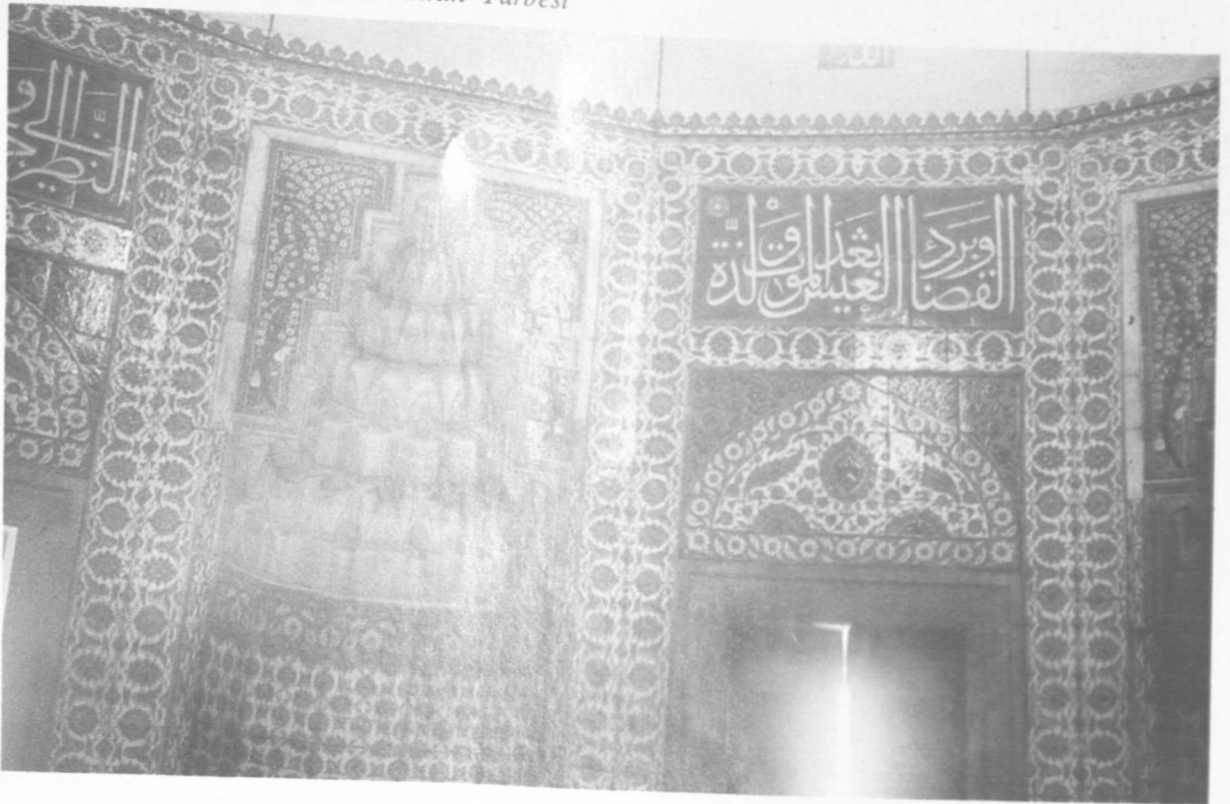
8. İstanbul-
Atik Valide
Camii

14. Adana-Ulu Camii

15. İstanbul-Haseki Hürrem Sultan Türbesi

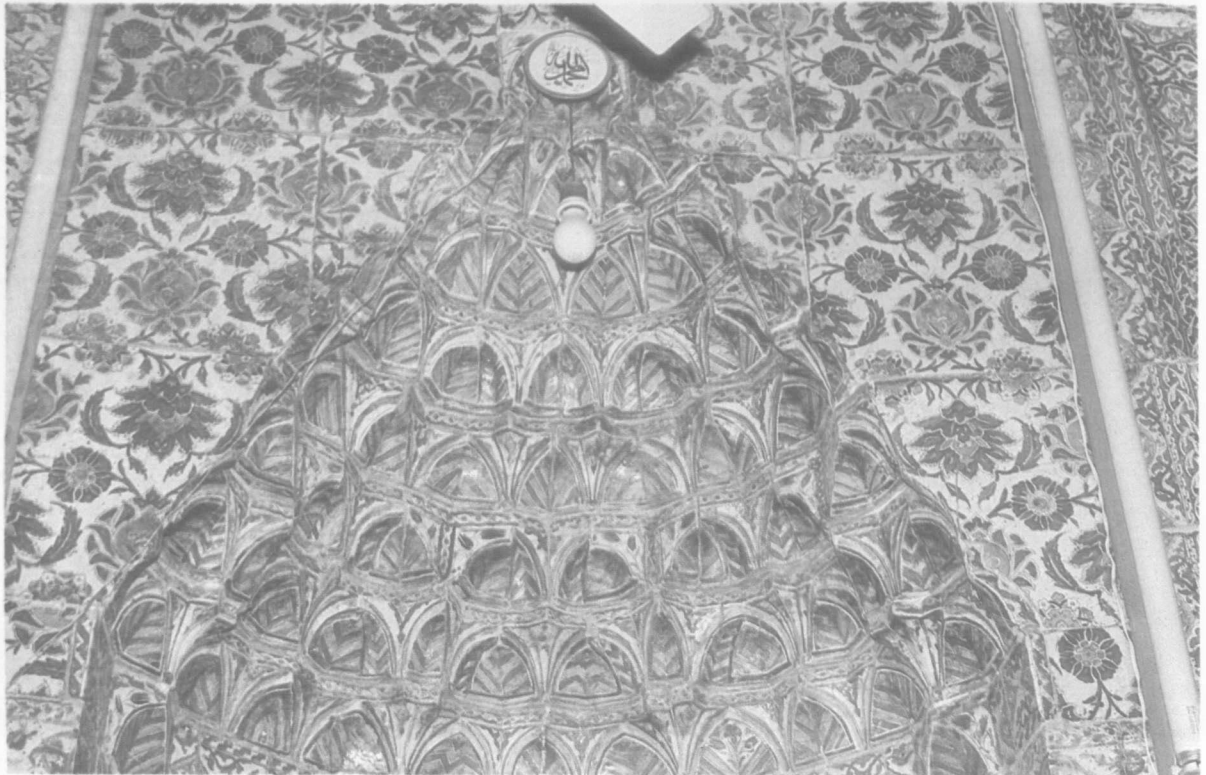

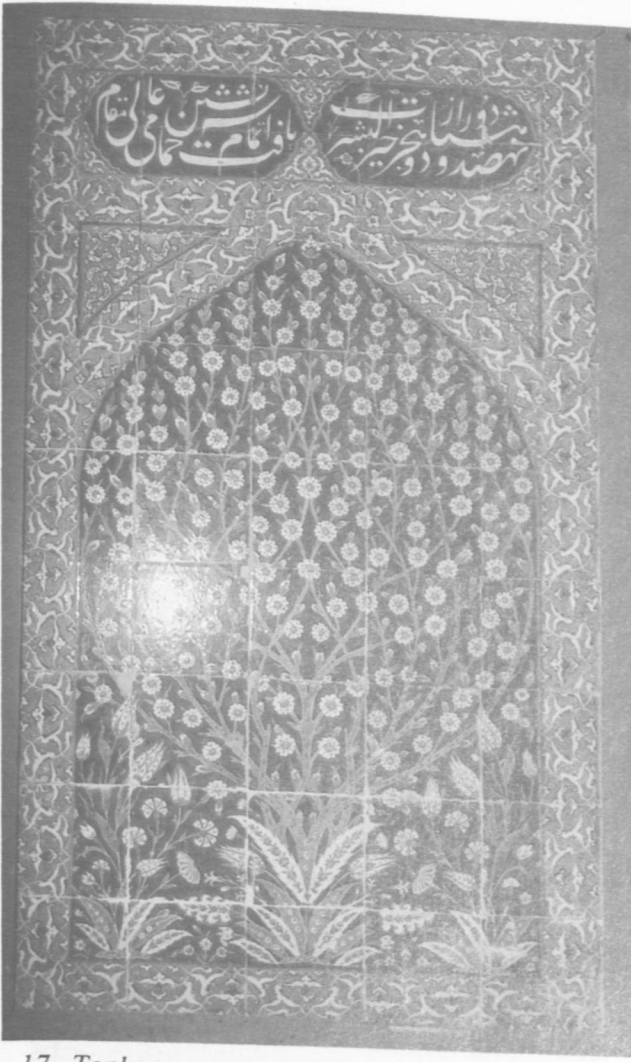
11. İstanbul
Süleymaniye Camii

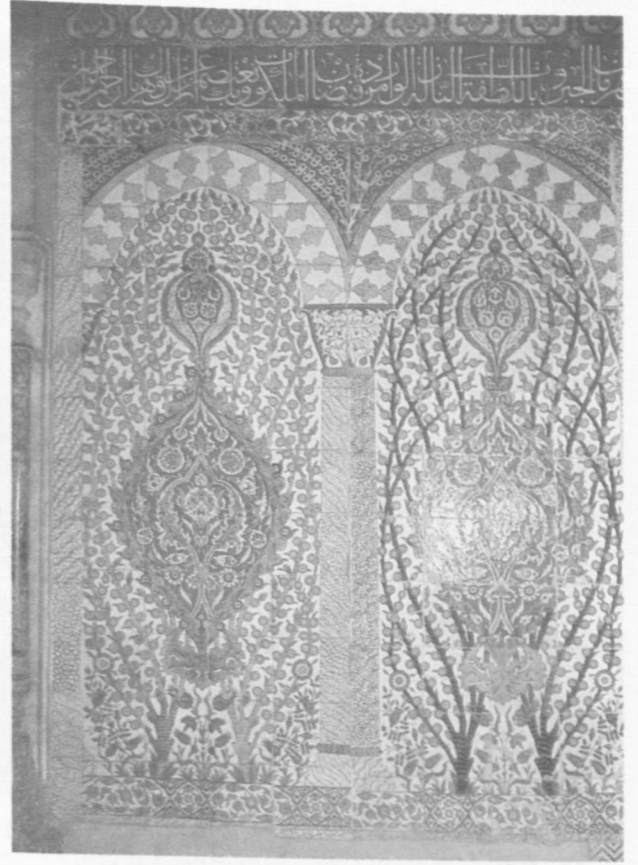
12. İstanbul
Kılıç Ali Paşa
Camii

13. Diyarbakır-Melek Ahmet Paşa
Camii

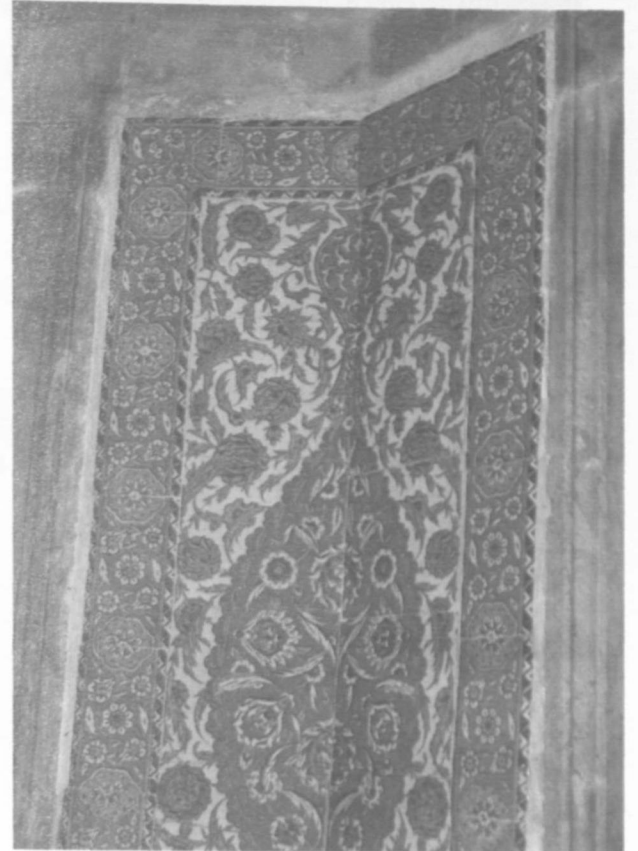

17. Topkapı Sarayı-Altın Yol

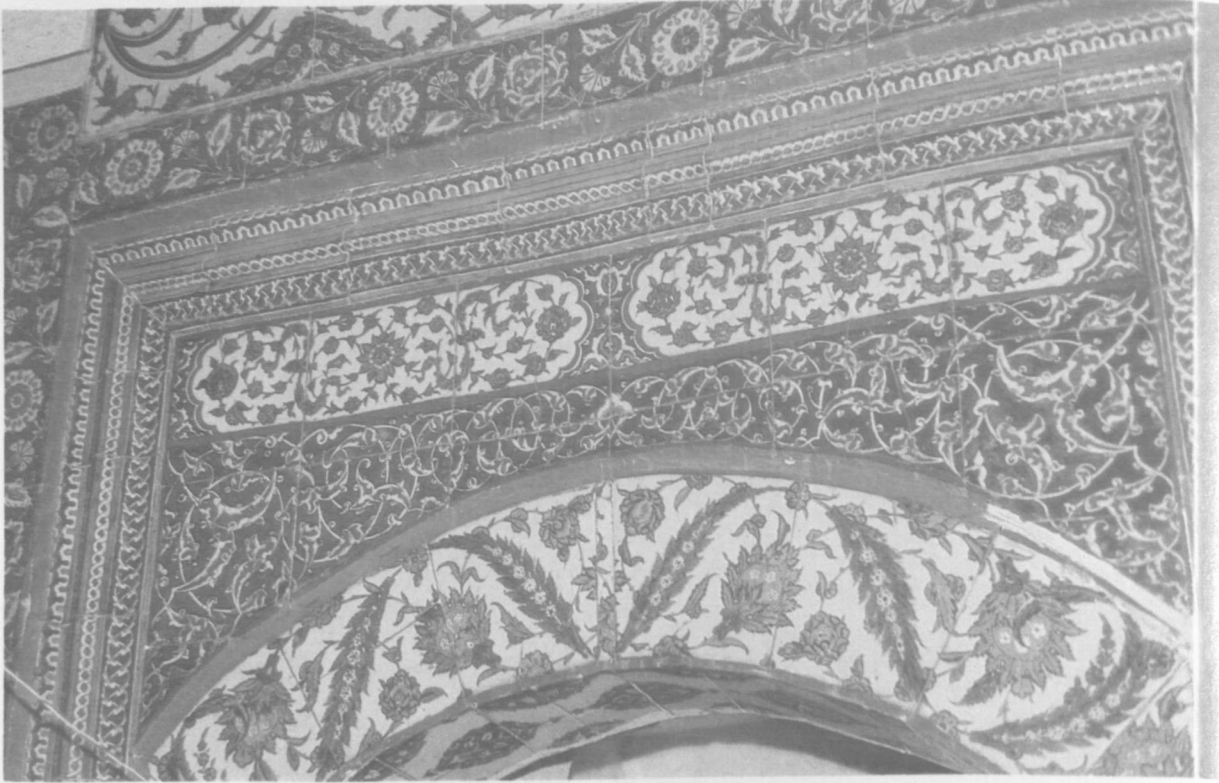
18. Topkapı Sarayı III.Murad Köşkü Girişi

19. İstanbul -Rüstem Paşa Türbesi

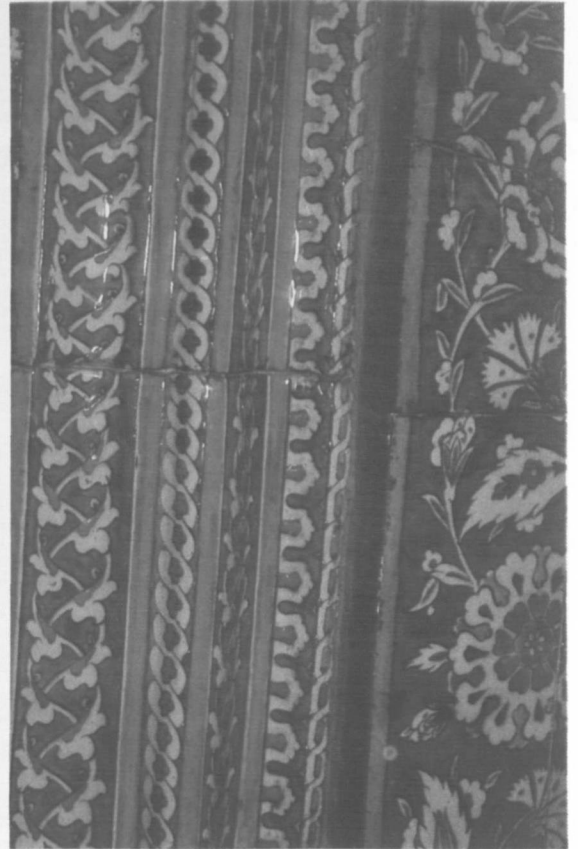
16. İstanbul II.Selim Türbesi

20. Edirne-Selimiye Camii Hünkâr Mahfili giriş kapısı

21. Edirne-Selimiye Camii Hünkâr Mahfili giriş kapısı

22. Edirne-Selimiye Camii Hünkâr Mahfili giriş kapısı

görüldüğü gibi, ana kompozisyon şemasını çevreleyen bordür, panoya oranla daha yüksek yapılmış ve böylece panoyu çevreleyen bir çerçeve gibi kullanılmıştır. Bu çerçeve içinde çini pano daha gömülü ve daha alçak bir yüzeyde kalmaktadır.

Duvar kaplamaları kullanılırken, çini levhaların dışında belirli alanları örtmek için özel olarak biçimlendirilmiş çiniler de kullanılmıştır. Örneğin, yukarıda da belirttiğimiz, mihrap kavsaraları çiniden özel kalıplanarak yapılmıştır, Piyale Paşa ve Melek Ahmet Paşa'da olduğu gibi. Sütünceler aynı biçimde özel olarak biçimlendirilmiş çinilerde kullanılmıştır. Ayrıca, çini kuşakları silme anlayışında kullanılan Mimar Sinan Selimiye Camii Hünkâr mahfili giriş kapısında ve II. Selim Türbesi giriş kapısında özel olarak profillendirilmiş kâhplarla yapılan çini levhalar da kullanmıştır.

Mimar Sinan tarafından inşa edilen yapıların tümünde çini süslemeyle karşılaşmayız. Büyük bir olasılıkla, hangi yapıda çininin kullanılacağı bâninin isteğine de bağlıydı. Çini kullanımının ekonomik bir yük getirdiği düşünülecek olursa, bunun kullanımına bâninin karar vermesi doğaldır. Gerçekten de II.Selim'le Mimar Sinan arasında Selimiye Camii'nin süslemeleriyle ilgili yapılan yazışmalarda¹¹ çini süslemeyi ve pencere üstüne gelecek Fatıha Suresi'ni bâninin istediği anlaşılmaktadır. Ancak geri kalan tüm düzenleme Mimar tarafından yapılmış olmalıdır.

XVI. yy.da Mimar Sinan yapılarında çini kullanımı Başkent mimari üslubunun ana özelliklerinden birini oluşturmuş ve dönemin nakkaş, çini üretici ve mimar arasında oluşan işbirliğinin olumlu bir sonucu olmuştur.

TARTIŞMA

BAŞKAN- Doçent Doktor Sayın YENİŞEHİRLİOĞLU'na teşekkür ediyoruz.

Konuyu tartışmaya sunuyorum.

Buyurun Sayın DÜRRÜOĞLU.

Ayhan DÜRRÜOĞLU- Efendim, sayın öğretim üyesi arkadaşımıza açıklamalarından dolayı teşekkür ediyoruz.

Ankara'da tıp tarihi kürsü profesörlerinden rahmetli Feridun Nafiz UZLUK Bey ile İstanbul'da Tıp Tarihi Kürsüsü Ordinaryüs Profesörü Rahmet Süheyl ÜNVER Bey tarafından Dürrizade Vakfı olduğundan, Konya Kubbe-i Hadra Külliyesiyle ilgili bir malumat tarafıma aktarılmıştı.

Efendim, Kubbe-i Hadra'nın üstündeki "*Hadra*" ismini veren yeşil çiniler, kubbeyi örten yeşil çinilerden bazıları zaman aşımına uğrayarak bunlardan altı yedi tanesi dökülmüş. Binaenaleyh, o zaman Kubbe-i Hadra'nın bu eksikliğini giderilmesi düşünülmüş ve Hakkı İzzet Bey çağrılarak, kendisine "*Acaba ne yapalım?*" diye sorulmuş. Kendileri kubbeye şöyle bir bakmışlar, "*Heyeti umumiyesini sökünüz, yeniden çini yapıp, yerine yerleştiriniz*" demişler.

11 A. Refik, "Türk Mimarları", İstanbul, 1977.

Rahmetli Feridun Nafiz UZLUK Beyefendi, o sökülmiş olan bölmeden bir çiniyi tesadüfen alıkoyabilmişler, bana gösterdiler, "Bakınız" dediler, bir de yeni yapılanları gösterdiler. Altı yedi tane dökülmüş olan yerin biçimini alıp, aynı renge uygun altı yedi tane yapıp oraya konmak yerine, heyeti umumiyesi sökülüp yeniden yapıldığından ve tamamıyla uygunsuz durumda bulunduğundan, ne kalite, ne vesaire itibariyle, hakikaten içler acısı bir hale gelmiş.

Şimdi sormak istiyorum: Acaba, şimdiki hali ne durumdadır ve ne düşünülmektedir?

Teşekkür ederim.

BAŞKAN- Biz de teşekkür ederiz.

Doç.Dr.Filiz YENİŞEİRLİOĞLU- Bu konuda hiçbir bilgim yok, özür dilerim.

Başkan- Teşekkür ederim.